

FEKETE BALÁZS

Elveszve a „globális kormányzás” mátrixában...¹

Gondolatok az államiság átalakulásáról

a „globális kormányzás” korában

Napjaink történései azt sugallhatják, hogy a globalizáció jelensége alapjaiban megváltoztatta a politika hagyományos fogalmi kereteit. Ez az átfogó átalakulás nem volt váratlan, mivel az elmúlt évtizedekben több apró jel is előre jelezte. Ezek a jelzések azonban – egyebek között a kölcsönös világméretű gazdasági függőség növekedése², a globális civil társadalom fokozatos fejlődése³, új politikai témák, mint például a környezetvédelem⁴ vagy az úgynevezett globális gondolkodás⁵ megjelenése, továbbá a globális döntéshozatali eljárások lassú kialakulása⁶ – meglehetősen észrevétlenek maradtak, mivel nem volt könnyű köztük világos és egyértelmű kapcsolatot felfedezni. Emiatt pedig a politikai gondolkodás hagyományos felfogása képtelen volt ezeket összességükben feldolgozni és így kialakítani egy olyan új

1 A tanulmány eredetileg angolul jelent meg: In the Matrix of Global Governance. Reflections on the Transformation of Statehood in the Age of Global Governance. In: Péter Cserne et al. (eds.): *Theatrum Legale Mundi Symbola Cs. Varga oblata Societas Sancti Stephani*, Budapest, 2007, pp. 131–145. A jelenlegi tanulmány az angol változat egyes részeiben kiegészített és átdolgozott fordítása. A tanulmány címében szereplő „globális kormányzás” kifejezés az angol global governance kifejezés tükörfordítása. Mindenképpen fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy ez a fordítás egyfajta kényszermegoldás, a magyar globális kormányzás kifejezés jelentéstartalma ugyanis több ponton eltér az angol kifejezésétől, mivel egyrészt a kormányzás szó a magyar nyelvben politikai és így közjogi tartalmat sugall (ezzel ellentétben az angol nyelvben a governance kifejezés magánviszonyokra is értelmezhető, lásd a corporate governance vagy a private governance kifejezést, amely ezekben az esetekben az irányítás szinonimája), másrészt pedig teljesen tudatos és szándékos cselekményeket takar, míg az angolszász politikai gondolkodásban a governance akár a dolgok változatlanul hagyását is jelentheti. A global governance legmegfelelőbb magyar fordítása a „globális együttműködés és döntéshozatal” lehetne, de ez túlzottan nehézkesnek tűnik, és idegen a már meggyökeresedett, de alapvetően hibás használatól. Az idézőjelekkel ezt a problémát jelzem.

2 Ngairé Woods: *The Political Economy of Globalization*. In: Ngairé Woods (ed.): *The Political Economy of Globalization*. Macmillan, London, 2000, pp. 1–3.

3 A globális civil társadalom kialakulásáról lásd: Jan Aart Scholte: *Global Civil Society*. In: Ngairé Woods (ed.): Uo. 173–190. o.

4 Chris Rootes: *Environmental Movements: from the Local to the Global*. In: Chris Rootes (ed.): *Environmental Movements*. Frank Cass, London–Portland, 2002, pp. 1–10.

5 A „deterritorializáció” és a globális gondolkodás kapcsolatáról lásd Jan Aart Scholte: Uo. 178–182., 183. o.

6 Tanja Brühl – Volker Rittberger: *From International to Global Governance: Actors, Collective Decision-Making, and the United Nations in the World of Twenty-first Century*. In: Volker Rittberger (ed.): *Global Governance and the United Nations System*. UN University Press, Tokyo, 2002, pp. 1–6.

megközelítést, amely képes lehet az időközben már valósággá vált globális feltételekhez alkalmazkodni. Ma már az is tisztán látható, hogy a hidegháború utáni időszak világa az előbbi okok miatt jelentősen eltér az azt megelőzőtől.

Az előbbi átalakulási folyamat miatt elkerülhetetlen napjaink hagyományos politikai fogalmainak felülvizsgálata. Jelen tanulmány ehhez kíván hozzájárulni a hagyományos fogalomkészlet egyik fontos elemének, az államnak az elemzésén keresztül. A globalizáció alapvetően nemzetközi természetűe miatt a tanulmány kérdéseit is célszerű a nemzetközi dimenzió irányából megfogalmazni. Hogyan értékelhető például az állam szerepe napjaink új, alapvetően globális nemzetközi kapcsolataiban? Hogyan értelmezhetjük az államiság alapelemeit – szuverenitás, jog és politika – az előbbi globális környezetben? Hogyan hat a globális kormányzás jelensége a modern államra? Természetesen e tanulmány nem kívánja kimerítően megválaszolni ezeket az összetett és egymáshoz számtalan szálon kapcsolódó problémákat, hanem csak arra tesz kísérletet, hogy bizonyos pontokon elősegítse ezek megoldását, és így járuljon hozzá a kérdéskör átfogó megértéséhez.

Az állam: a politika állandó változója

A részletek tanulmányozása előtt mindenképpen meg kell vizsgálni az államot mint általános politikai-társadalmi jelenséget. A politikai gondolkodás történetét áttekintve könnyen felismerhető az állam kiemelt szerepe, a görög klasszikusoktól napjaink legújabb kezdeményezéseikig általában jelentős szerepet kapott a politikai tárgyú művekben. Az államot egyes szerzők a társadalmi együttélés keretének tekintik, vagy legalábbis olyan entitásnak látják, amely felelős e keretek fenntartásáért és megőrzéséért. Hobbes híres műve, a Leviathan, vagy Hegel államelméleti gondolatai lehetnek e felfogás szimbólumai. Más szerzők nem tekintik az államot olyan jelentős szereplőnek, mint az előbbiek, sőt a társadalmi lét egyes területei kapcsán az állami befolyással szemben foglalnak állást, és annak korlátozása mellett érvelnek. A klasszikus liberalizmus szerzői, akikre jelentős befolyást gyakorolt a szabadság gondolata és annak gazdasági vetületei – mint például Wilhelm Humboldt –, a civil társadalom és a politikai szféra, valamint ezzel párhuzamosan a magán- és a közügyek szétválasztását javasolták. Az államnak ezt a „relativizálását” a marxisták, a pluralisták és napjaink neoliberaisai is folytatták, és komoly kísérleteket tettek olyan elméletek kidolgozására, amelyek alkalmasak lehetnek az állam hagyományos, a nyugati politikai gondolkodásban betöltött szerepének megkérdőjelezésére.

Az természetesen fontos kérdés, hogy ebben az évszázados vitában vajon melyik megközelítés lehet helyes, de ennek vizsgálata nagyon távol vezetne minket té-

mánktól, és ezért nem is kívánja ezt megválaszolni. Számunkra az előbbiek más okból fontosak, azt jelzik ugyanis, hogy az állam kifejezéshez számos eltérő jelentés és értelmezés kapcsolódhat, és ez nagyon gyakran az adott szerző kifejezett vagy rejtett politikai szándékaitól függ. Ez lehet a fő oka annak, hogy az állam jelenségének kutatása miért vált a társadalomtudományok egyik igen bonyolult problémájává, és valószínűleg emiatt is jelentek meg ellentmondások és félreértések az állam fogalmával kapcsolatban. Az előbbiek után talán nem szükséges különösen hangsúlyozni, hogy csak a tudományos önkorlátozás és a pontos módszertan kínálhat megfelelő kiutat a társadalomtudományi kutatás, politikai szándékok és rejtett értékítéletek összekeveredéséből, mely az állam vizsgálata során megjelenhet.⁷

Bizonyára nem véletlen, hogy a XIX. és XX. század fordulójának kiemelkedő gondolkodói több kísérletet is tettek a modern állam természetének megértésére. A német elméleti gondolkodásban Georg Jellinek és Max Weber munkássága kimerítően foglalkozott az állam jelenségével, elkülönítve egymástól a modern államot és az államiság korábbi formáit. Mindkét szerző jelentősen hozzájárult a modern állam elméletének kidolgozásához, ez segíthet minket a modern állam ideáltípusának vázolásában. A jelen kutatás céljainak eléréséhez nélkülözhetetlen a modern állam ideáltípusának meghatározása, mivel annak összevetése a „globális kormányzás” jelenségével megkönnyítheti az előzőekben felvetett kérdések megválaszolását.⁸

Az elemzés kiindulópontjaként érdemes Weber megállapításait felidézni. Érvélese szerint ugyanis szociológiai szempontból a modern állam legfontosabb jellemzője az erőszak sikeres monopolizálása. Azaz weberi értelemben a modern állam egy olyan területileg behatárolható politikai szervezet, amely a legitím erőszak monopóliumával bír.⁹ E pontnál Weber az erőszak monopóliumát a középkori királysá-

⁷ Az előbbi problémák miatt e tanulmány Max Weber módszertani elveit kívánja követni. Weber szerint 1) a kutatóknak a kutatás során mindig el kell választania a leíró állításokat a „kemény” értékítéletektől; és 2) nagyon precízen kell megállapítania a kiindulópontjait, azaz megállapításainak forrását és viszonyát a kutatás általános kérdéseivel. Továbbá a tanulmány Weber ideáltípus-koncepciójára is támaszkodik, mivel a modern állam ideáltípusának megalkotásával a kutatást kívánja jelentősen megkönnyíteni. Max Weber: *The Meaning of 'Ethical Neutrality' in Sociological and Economic Sciences*. In: Max Weber: *The Methodology of Social Sciences*. The Free Press, New York, 1949, pp. 1–50; Max Weber: 'Objectivity' in *Social Science and Social Policy*. In: Max Weber: *Uo.* 50–112. o.

⁸ A német általános államelmélet kialakulásáról lásd Olivier Jouanjan: *Carl Friedrich Gerber et la constitution d'une science du droit public allemande*. In: Olivier Beaud – Patrick Wachsmann (eds.): *La science juridique française et la science juridique allemande de 1870 à 1918* Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 1997, pp. 11–14.; Péterfi Zoltán: *Természettjog – államtudomány. Eszméletörténelmi, rendszer- és módszertani alapok*. Szent István Társulat, Budapest, 1998, 25–43. o.

⁹ A weberi felfogás eredetéről lásd Cserne, Péter: *From law to Social Science and Back Again – the First Step. Remarks on the Juristic Origin of Some Weberian Concepts*. In: H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum studia Z. Péterfi dedicata*. Szent István Társulat, Budapest, 2005, 463. o.

gok és más fragmentált, valamint személyhez kötődő hatalomgyakorlási mechanizmusokkal állítja szembe. Tehát e felfogás a modern államot olyan politikai szervezetenként határozza meg, amely legitím módon alkalmazza az erőszakot a racionális jogrendszer és a bürokrácia segítségével annak érdekében, hogy megvalósítsa céljait. Weber álláspontja tehát a koncentrált, de legitím hatalom fontosságát emeli ki a modern állam vonatkozásában. A következő kérdés az, hogy hogyan és milyen formában tudja a modern állam ezt a koncentrált hatalmat gyakorolni, és valójában miben tér még el a modern állam az államiság korábbi történeti formáitól.

E kérdésekre Jellinek opus magna kínál átfogó elméleti válaszokat.¹⁰ Jellinek felfogása szerint a középkori és a késő középkori politikai gondolkodást mélyen meghatározó monarchia alapelve a modern állam vonatkozásában elveszti érvényességét. Ez az alapelv dióhéjban annyit jelent, hogy a teljes állami hatalom a monarcha személyében egyesül, és ennek következtében ő az egyetlen szuverén a monarchiában. E ponton a szuverenitás a teljhatalom, azaz a korlátozás nélküli hatalom szinonimája, azonban Jellinek szerint ez nem több mint egy fikció, amelynek nincs semmilyen kapcsolata a valósággal.¹¹ A középkori állammal ellentétben a modern államot az alkotmányosság alapelveivel lehet jellemezni.

Az alkotmányosság koncepciójának legfontosabb jellemzői az autonómia és az önkorlátozás.¹² Az autonómia ebben az értelemben az alkotmány módosításának külső körülményektől független lehetőségét jelenti, azaz lényegében azt, hogy a modern állam a berendezkedését bizonyos alkotmányos eljárások alapján maga alakíthatja. Ebben a tanulmányban az önkorlátozás kérdésköre azonban nagyobb jelentőséget kap, mint az autonómia előbbiekben bemutatott fogalma. Jellinek ugyanis jelzi, hogy az ő felfogásában a szuverenitás az alkotmányos hatáskörök gyakorlásával egyenértékű, és ezért a szuverenitás, mivel a jog keretei között történik, már nem teljhatalmat jelent, mint a korábbi korokban. Tehát a jogrend valójában magába olvasztja a szuverén állam fogalmát, és ezért az állam jogi szempontból a jogrenddel válik azonossá, vagy pedig akár a teljes jogrendet is felfoghatjuk államként. Azaz a modern államot szükségképpen korlátozza saját alkotmányos berendezkedése és az azon alapuló jogrendje. Jellinek szerint az önkorlátozás, azaz a jogállamiság, tehát egyike azoknak a legfontosabb jellemzőknek, amelyek megkülönböztetik a modern államot a korábbi történeti típusoktól, például a görög polisztól vagy a középkori királyságtól. Összegezve: a jogrendszer önkorlátozó funkciója miatt a jog kiemelt szerepet kap a modern állam fogalmában.

¹⁰ Georg Jellinek: Allgemeine Staatslehre. Verlag von O. Haring, Berlin, 1914

¹¹ Eric Maulin: La théorie de l'Etat de Carré de Malberg. P.U.F., Paris, 2003, p. 52.

¹² Uo. 51–56., 78–88. o.

Az önkorlátozás vizsgálatával valójában a modern állam lényege tűnik elő, hiszen az előbbi elméleti eredmények fényében a modern állam megkülönböztető jellegzetessége a kormányzati vagy állami hatalom korlátozott természete, összehasonlítva a korábbi államtípusokkal. Az alapvetően személytelen jogrendszer és különösen a közjogi garanciák adják a keretet ehhez a belső önkorlátozáshoz. Tehát a modern állam ideáltípusának középpontja a jogrend és annak új történelmi szerepe, mivel a racionális és részleteiben kidolgozott jogrend segítségével a modern állam a szuverén hatalom belső korlátozásának lehetőségét kínálta a modern kori történelemben.¹³

„Globális kormányzás”: egy új változó

A modern állam ideáltípusának előbbi rövid bemutatása után egy olyan jelenséggel kell közelebbről megismerkednünk, amely szorosan kapcsolódik napjaink globális világának átalakulásához. Ez a jelenség az úgynevezett „globális kormányzás”, amely fontos következményeket rejthet magában a modern állam XXI. századi jövőjének nézőpontjából.

A „globális kormányzás” napjaink nemzetközi kapcsolatokról szóló szakirodalmának egyik legújabb és legtöbbet idézett fogalma. Különböző szerzők próbálják felhasználni ezt a fogalmat arra, hogy segítségével illusztrálják a nemzetközi viszonyok jelenlegi átalakulását.¹⁴ De a fogalom maga ennek ellenére is meglehetősen képlékeny, mivel a kutatók a legtöbb esetben eltérő jelentéseket társítanak hozzá.¹⁵ A „globális kormányzás” e versenyző és eltérő meghatározásai számos kérdést felvetnek, és egy közös értelmezés vagy akár egy közös nevező megteremtése is nagyon komplikáltnak tűnik. Emiatt ez a tanulmány kizárólag a „globális kormányzás” bizonyos dimenzióira koncentrálna anélkül, hogy kísérletet tenné átfogó meghatározás kidolgozására.

Az első kulcspontról alapvetően történelmi jellegű. Vajon van-e a „globális kormányzásnak” bármilyen történelmi előképe, vagy pedig teljesen új jelenség, amely

13 Carl J. Friedrich: *Limited Government. A Comparison*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1974, pp. 13–23; Sajó, András: *Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism*. Central European University Press, Budapest, 1999, pp. 205–223.

14 A kifejezeten a „globális kormányzás” témájával foglalkozó, már több mint egy évtizede működő *Global Governance* című folyóirat cikkei jól példázhatják a fogalom sokrétű felhasználását és eltérő jelentésértelmezéseit.

15 A történelmi megközelítés példáját lásd Majid Tehranian: *Globalization and Governance: an Overview*. In: Esref Aksu – Joseph A. Camilleri (eds.): *Democratizing Global Governance*. Palgrave, New York, 2002, pp. 3–27; Az analitikai felfogást pedig kiválóan illusztrálja James N. Rosenau: *Toward an Ontology for Global Governance*. In: Martin Hewson – Timothy J. Sinclair (eds.): *Approaches to Global Governance Theory*. SUNY Press, New York, 1999, pp. 287–301.

a kétpólusú világregend összeomlása nyomán jött létre? Egyes szerzők szerint¹⁶ a „globális kormányzás” minőségileg is új jelenség, amely korunk globális körülményeinek hatására alakult ki. E szerzők azonban arra is utalnak, hogy a „globális kormányzás” bizonyos előzményei már a kétpólusú berendezkedés folyamán is megjelentek. A kétpólusú világregend kormányközi berendezkedésének – ezt „nemzetközi kormányzásnak” nevezték – legfontosabb jellemzője volt, hogy államok és más nemzetközi szereplők viselkedését egy alapvetően nem hierarchizált hálózaton keresztül szabályozta.¹⁷ A „nemzetközi kormányzás” e hierarchiától mentes működése akár előre is jelezte a jelenkori „globális kormányzás” egyik fontos tulajdonságát, a kétpólusú világpolitikai környezet váratlan és gyors szétesése azonban a vasfüggöny lebontása után próbatételekkel állította szembe ezt a berendezkedést. Továbbá mind az elmúlt évtizedek digitális forradalma, mind pedig a gazdasági globalizáció olyan megpróbáltatást jelentett, amely szintén szükségessé tette egy új kormányzási berendezkedés kialakítását.¹⁸

Más nézőpontból azt is felismerhetjük, hogy napjaink nemzetközi viszonyainak alapvető feltételei, azaz e viszonyok ontológiája alakult át drámaian az elmúlt években. James Rosenau véleménye szerint korunk „fragmegratív”¹⁹ dinamikái, amelyek a felgyorsult változásra és a politikai tekintély általános felbomlására épülnek²⁰, szükségessé teszik a nemzetközi szintű kormányzásról vallott nézeteink át-gondolását. Az ilyen ontológiai szintű változások miatt a „globális kormányzás” kialakulása, amely a megváltozott viszonyokhoz adaptált új együttműködési és döntéshozatali rendszer kiépítését jelenti – akár mint elméleti fogalom vagy egy létező berendezkedés –, elkerülhetetlennek tűnik.

A „globális kormányzás” kialakuló berendezkedése kis részben tehát magában rejtje a korábbi nemzetközi rezsim egyes elemeit, mint például az előbbieken említett hierarchianélküliséget. A korábbi rendszerrel szemben azonban „a globális

¹⁶ Tanja Brühl – Volker Rittberger: i. m. 1–47. o.

¹⁷ Uo. 2. o.

¹⁸ Uo.

¹⁹ A „fragmegratív” kifejezést James Rosenau fejlesztette ki, definíciója szerint a fragmegratív „egy olyan összezetett kifejezés, amely képes lehet arra, hogy egyetlen szóban megragadja a fragmentáció–integráció, lokalizáció–globalizáció és decentralizáció–centralizáció feszültségeit, amelyek annyira áthatják napjaink világát, hogy még akár azt is lehetne mondani, hogy korunk inkább a »fragmegratív«, mint a globalizáció kora [...], továbbá ezeket a »fragmegratív« dinamikákat az egyéntől a lokális közösségeken és nemzetállamokon keresztül egészen a globális rendszerig észlelhetjük.” James N. Rosenau: *Stability, Stasis, and Change: A Fragmegrating World*. In: *The Global Century: Globalization and National Security*. Vol. I. National Defense University, Washington D. C., 2001, p. 129. További részletek James N. Rosenau (1999): i. m. 293–295. o.

²⁰ Lásd részletesen James N. Rosenau: *Governing the Ungovernable: The Challenge of a Global Disaggregation of Authority*. Paper presented at the Annual Meeting of the International Society for New Institutional Economics. Tucson, September 30–October 3, 2004.

kormányzást az államok csökkenő jelentősége és a nem állami szereplők megnövekedett szerepe határozza meg²¹, továbbá különleges többszintű kormányzati berendezkedésként működik. Ebben a többszintű berendezkedésben új döntéshozatali szintek jelennek meg a hagyományos szintek (állami és nemzetközi) mellett, mint például a globális, szupranacionális vagy éppen a szubnacionális (hely vagy regionális) szint.²² Tehát a Rosenau által ontológiai nevezett „fragmegratív” dinamikák és hagyományos politikai döntéshozatali központok felbomlása²³ miatt a „globális kormányzást” történelmileg új és sui generis jelenségnek tekinthetjük.

A következő kérdés már a „globális kormányzás” működésére irányul: melyek a legfontosabb szereplők ebben a nem hierarchizált hálózatban, és valójában hogyan is működik? Brühl és Rittberger megállapításai szerint a „globális kormányzás” működését a szereplők speciális triársa határozza meg. E triász lényegében háromszöget alkot, amelynek sarkaiban a szereplők három nagyobb csoportja helyezkedik el: 1. az államok és a nemzetközi kormányzati szervezetek²⁴; 2. a piac erői²⁵; és 3. a civil társadalom különféle formációi.²⁶ Napjainkban a nemzetközi életet és politikát tehát az előbbi háromszög határozza meg, és valójában az e háromszög szereplőinek interakciói adják a „globális kormányzás” tartalmát.

Mi lehet a „globális kormányzás” tartalma? Összhangban bizonyos elméleti megfontolásokkal, megállapíthatjuk, hogy a kormányzás célja mindig egy meghatározott társadalmi-politikai berendezkedés kereteinek fenntartása.²⁷ Azaz a kormányzás mint politikai cselekvés középpontja a társadalmi együttélés biztos kereteinek garantálása, amelynek fő eszköze a kiszámítható jogrendszer működtetése és a hatékony politikai mechanizmusok megteremtése lehet. Továbbá a kormányzás más közösségi feladatok megvalósításában is szerepet kaphat, mint például a lakosság fizikai biztonságának megteremtése, a jövedelmek újraelosztása vagy éppen a környezetvédelem.²⁸ Tehát a kormányzás alapvetően aktív és passzív kor-

21 Tanja Brühl – Volker Rittberger: i. m. 2. o.

22 Uo.

23 Rosenau meglátása szerint napjaink globális kapcsolatainak analitikai egységei már nem az államok, a tekintély különféle körei [spheres of authority; SOA]. Ezek lehetnek egyebek között különféle érdekcsoportok, cégek, civilszervezetek és még akár államok is. James N. Rosenau (1999): i. m. 295–297. o.

24 Nemzetközi kormányzati szervezetek (International governmental organizations; IGOs) például az ENSZ, az ENSZ szervei és más kormányközi szervezetek nemzetközi hatáskörrel és céllal.

25 Transznacionális és multinacionális vállalatok, továbbá a nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi rendszer fenntartásán dolgozó szervezetek (IMF, Világbank, WTO).

26 Nem kormányzati szervezetek (NGOs) és különféle transznacionális társadalmi mozgalmak.

27 Michael Oakeshott: On Being Conservative. In: Michael Oakeshott: Rationalism in Politics and Other Essays. Liberty Press, Indianapolis, 1991, pp. 422–434.

28 Tanja Brühl – Volker Rittberger: i. m. 6. o.

mányzati tevékenységek összességéből áll, és a mindenkori működése az adott történelmi szituáció tennivalóival párhuzamosan alakul ki.

Az vitathatatlan, hogy a globális kapcsolatok valamiféle rendszere hozzájárulhat az úgynevezett kormányzói célok (governance goals) globális léptékű megvalósításához. Azi azonban ki kell emelni, hogy jelen tanulmány számára az előbbiekből a leglényegesebb megállapítás az, hogy a „globális kormányzás” lényegében az említett szereplők olyan összműködése, amely megkönnyítheti a különféle, legáltalánosabb értelemben vett kormányzói célok (például a nemzetközi rendszer stabilitása vagy a világgazdaság működési zavarainak elhárítása) globális szintű megvalósítását. Tehát a „globális kormányzás” dinamikus folyamat, amely a szereplők összjátékára – együttműködésére vagy versengésére – épül, és általános kormányzói célok megvalósítására irányul.

A továbbiakban az előbbi analitikus modellt érdemes jobban szemügyre venni. Brühl és Rittberger a szereplők három nagy csoportjáról ír, ha azonban eltérő nézőpontból tekintünk erre a kérdésre – azaz megváltoztatjuk az elemzés szintjét –, akkor némiképp leegyszerűsíthetjük ezt a meglehetősen bonyolult képet. Vajon tényleg lényegi a különbség az államok, nemzetközi kormányzati szervezetek és a civil társadalom szereplői, azaz a háromszög két ellentétes sarka között? Ha a politikaelmélet arisztotelészi öröksége alapján vizsgáljuk az előbbi kérdést, akkor könnyű olyan közös elemet találni, amely összeköti a szereplők e két csoportját.²⁹ Ha ugyanis a politikát a közügyekkel való foglalkozásként és a közérdek megvalósítására irányuló tevékenységként fogjuk fel, akkor a háromszög előbbi két csoportját minden további nélkül hasonlóknak vagy akár azonosnak is tekinthetjük.³⁰ Mind az államok és nemzetközi szervezeteik, mind pedig a civil társadalom szereplői politikai célok megvalósítására törekcsenek, és ez minden esetben a közérdek bizonyos mértékű figyelembevételével történik. Az államok és nemzetközi szervezeteik saját politikai érdekeiket követik, míg a nem kormányzati szervezetek is annak érdekében próbálják meg céljaikat megvalósítani, hogy a különféle politikákat vagy akár az egész társadalmat formálják. Lényegében tehát olyan szereplők, akiket a globális szintűen a politikai irányít.

Tehát az államok és a civil társadalom arisztotelészi értelemben e szempontból akár azonos is lehet, mivel mindig a közérdek valamilyen dimenziója felé orientálódnak és annak megvalósításáért dolgoznak – azaz lényegében kormányzói célokat tűznek ki. Kijelenthető, hogy a két csoport cselekményeinek összessége alkotja a „globális kormányzás” politikai dimenzióját. Természetesen ez a politikai

²⁹ Aristotle's Politics (transl. by Benjamin Jowett). Book One, Part I. Book Three, Part VII.

<http://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>

³⁰ Jan Aart Scholte: i. m. 175. o.

dimenzió meglehetősen töredékes a politika általános diverzitása miatt (a közérdekről az emberi történelem során mindig vita folyt, és számos versengő felfogás jelent meg, valamint valószínűsíthető, hogy ez a jövőben sem lesz másként), és ezért egyáltalán nem ajánl számunkra zavartalan és kiegyensúlyozott képet. A politikai dimenzió képe sokkal inkább egy modern expresszionista festményre hasonlít, amelynek nincsen meghatározott középpontja, mivel dinamikáit az intenzív belső feszültség uralja.

A politikai dimenzióval szemben a különféle gazdasági szereplőket és tevékenységüket megjelenítő piaci erőket tekinthetjük a „globális kormányzás” gazdasági dimenziójának. Ez a gazdasági oldal alapvetően különbözik a politikai dimenziótól, mivel a piaci erőket a globális szinten elsődlegesen irányító gazdasági érdeket egy ponton könnyedén szembe lehet állítani a politikával.³¹ Mint már említettük, jelen kutatásban a politikát olyan tudatos tevékenységnek fogjuk fel, amelynek célja, hogy a különféle állami tevékenységeket a közérdek felé irányítsa, azaz lényegében a politikát olyan társadalmi gyakorlatnak tekinthetjük, amely arra törekszik, hogy az egész közösség érdekeit figyelembe vegye. Pontosan ez az az ok, amely miatt a gazdasági érdek működése alapvetően eltér a politikától. A gazdasági tevékenység ugyanis mindig partikuláris abban az értelemben, hogy egy gazdasági szereplő saját érdekét – leginkább a profit növelését – képviseli, és nem a közösségét. Természetesen a gazdaság és a politika szférája számos esetben kapcsolatba kerülhet egymással, vagy akár még át is fedheti egymást, gondoljunk például a lobbikra vagy a gazdasági és a magánszektor közötti együttműködés technikáira, de összességében meg kell állapítani, hogy a két terület belső logikája eltérően működik.

A gazdasági élet előbbi partikularitását már pontosan felismerte Adam Smith, amikor a „láthatatlan kéz” jelenségéről írt.³² Smith ezt a jelenséget alapvetően optimistán közelítette meg, mivel az remélte, hogy az egyéni gazdasági döntések csendes aggregációján keresztül a piac képes lehet megkönnyíteni a közös célok elérését. Az első világháború utáni időszak eseményei több közgazdász szemében is fontos kérdéseket vetettek fel az elmélete kapcsán, és e közgazdászok a kormányzatok jelentősebb gazdasági beavatkozása mellett érveltek.³³ Ez vita a mi nézőpontunkból újra rámutatott a gazdaság és a politika alapvető eltéréseire.

31 Egyes szerzők – általában nem „mainstream” szerzők a neoliberalis felfogás szerint – erőteljesen érvelnek a politika és a gazdaság lényegi megkülönböztetése mellett. Lásd többek között Carl Schmitt: *The Concept of the Political*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1996, p. 23.; Thomas Molnar: *L'hégémonie libérale*. L'Age d'Homme, Lausanne, 1992.

32 Adam Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Oxford University Press, Oxford–New York, 1993, pp. 291–292.

33 Nicholas Kaldor: *Keynesian Economics after Fifty Years*. In: David Warwick – James Trevithick (eds.): *Keynes and the Modern World*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 1–6.

Napjaink globális világában a gazdasági érdek partikularitása erősen megjelenik az úgynevezett „washingtoni konszenzusban”³⁴ megfogalmazott dereguláció, liberalizáció és privatizáció általános jelszavaiban.³⁵ Ezt az „általános promóciót” ideológiai szinten az úgynevezett neoliberais gondolkodók vezették³⁶, és e hívószavak valójában egy olyan globális piacgazdaság megteremtése irányába mutatnak, ahol a gazdasági szereplők sokkal hatékonyabban érvényesíthetik partikuláris érdekeiket, mint előtte bármikor. A nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi intézmények – mint például a WTO, IMF, Világbank – és gazdasági lobbik jelentősen elősegítették az előbbieket megjelenését és térnyerését a közgondolkodásban, valamint a nemzeti politikákban.

Érdemes e ponton összefoglalni az eddigi megállapításokat. Az elmúlt két évtizedben a nemzetközi kapcsolatok újabb berendezkedése alakult ki, amely a korábban meghatározó „nemzetközi kormányzás” rendszerének helyére lépett. Ez a „globális kormányzás”, amely mint együttműködési és döntéshozatali rendszer talán alkalmasabb lehet arra, hogy korunk igen összetett problémáira adekvát válaszokat találjon. A „globális kormányzás” berendezkedése többszereplős: államok és a nemzetközi szervezetek, a piac erői, valamint a globális civil társadalom. A szereplők sokszínűsége ellenére is ki kell emelni, hogy e rendszernek két alapvetően eltérő dimenziója van – a politikai és a gazdasági dimenzió –, és e két oldal megkülönböztetése a működésüket meghatározó belső logika természetének eltérésein alapul. A társadalom nézőpontjából a gazdasági dimenzió kizárólag partikuláris érdekeket jelenít meg, azaz a gazdasági szereplők érdekeit, szemben a politikai dimenzió általános és átfogó törekvéseivel. Továbbá arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a gazdasági dimenzió egységesebb és koherensebb, mint a politikai, leginkább a növekvő globális kölcsönös gazdasági függés és a neoliberais, alapvetően gazdaságközpontú ideológia széles körű elterjedése és recepciója miatt.

Lényegében úgy összegezzük, hogy a politikai és a gazdasági dimenzió folyamatos interakciója határozza meg a globális döntéshozatal kimenetelét és eredményeit. Korunk már bemutatott „fragmegratív” dinamikái következtében ez a két alapvetően eltérő dimenzió egyszerre versenyez és működik együtt különféle szinteken. Ez az ok, amely miatt a külső szemlélő számára a „globális kormányzás” a politika és a gazdaság meglehetősen nehezen áttekinthető és zavaros örvénylésének tűnhet.

34 Tanja Brühl – Volker Rittberger: i. m. 37. o.

35 Bizonyos tendenciák és katonai szolgáltatások magánkézbe kerülését és ennek lehetséges veszélyeit mutatja be Pap András gondolatébresztő írása. Pap András László: Közbiztonság magánkézben? Állam- és Jogtudomány, 2007/2., 247–271. o.

36 James H. Mittelman: Whither Globalization? The Vortex of Knowledge and Ideology. Routledge, London, 2004, pp. 47–55.

Következtetési lehetőségek

Charles-Louis Montesquieu, az egyik legjelentősebb modern francia gondolkodó megállapítása szerint csupán egyetlen állandó eleme van az emberi történelemnek: a változás.³⁷ Ez az éleslátó megállapítás kiválóan összefoglalja e tanulmány utolsó részének legfontosabb megállapításait. Mindenekelőtt, kiindulópontként azt kell kiemelni, hogy a modern állam nem tekinthető az államiság sem végső, sem örökös formájának, mivel egy meghatározott történelmi időszakban és annak egyedi történelmi környezetében alakult ki. A szakirodalomban a modern állam megszületését általában a polgárság felemelkedésével és a kapitalizmus kialakulásával kötik össze, és ezért megállapítható, hogy egy olyan jogi-politikai berendezkedés iránti igényt testesített meg, amely elismeri és tiszteletben tartja az egyéni jogokat, mint például a tulajdonjogot vagy a lelkiismereti szabadságot, továbbá lehetővé teszi a piaci alapú gazdasági tevékenységet.

Mindenképpen észre kell venni azonban azt, hogy napjaink hidegháború utáni világa jelentősen különbözik attól a polgári kortól. A két világháború és az amerikai–szovjet bipolaritás összeomlása – amelyet a nemzetközi kapcsolatok kopernikuszi fordulataként is értelmezhetünk – lépésről lépésre megváltoztatta e polgári világot és annak nemzetközi környezetét. A világpolitika előbbi átalakulásával párhuzamosan ugyanis a nemzetközi kapcsolatok jelentősen felgyorsultak, és az előbbieken már bemutatott új szereplők és ontologikus változások által gerjesztett „fragmegratív” dinamikák következtében egyre kiszámíthatatlanabbá váltak. Mindezekből az következik, hogy elkerülhetetlen a modern állam ideáltípusának összehasonlítása a „globális kormányzás” korábban elemzett jellemzőivel, mivel sem az államok, sem a kormányközi alapokon létrejött nemzetközi szervezetek nem menekülhetnek el a nemzetközi környezet előbbi változásainak következményei elől.

Mint azt már korábban láttuk, a szuverén jogrendszer a modern állam létezésének előfeltétele, mivel képes a kormányzati hatalom önkényes gyakorlását korlátozni. Ezért a legfontosabb kérdés az, hogy vajon a „globális kormányzás” jelenlegi állapota bármilyen módon befolyásolja-e a szuverén jogrendszert. Az előbbi kérdésre adott pozitív válaszhoz jelentős elméleti következmények kapcsolódhatnak, másrésztől azonban, ha azt állapítjuk meg, hogy a „globális kormányzásnak” gyakorlatilag nincs hatása az állami jogrendre, akkor ez azt jelentheti, hogy a modern állam középpontja érintetlen maradhat.

Első pillantásra az előbbi probléma politikai megközelítése tűnhet kézenfekvőnek. Mint azt már korábban láttuk, a „globális kormányzás” politikai dimenziója államok-

³⁷ Charles-Louis Montesquieu: *The Spirit of the Laws*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, p. 5.

ból és nemzetközi szervezetekből áll, és az előbbieket politikai döntéseinek egy része természetesen nemzetközi megállapodások keretében jogi formában is kifejeződik, míg a globális civil társadalom különféle aktorai szintén aktívak lehetnek egyes nemzetközi megállapodások létrehozatalában és működtetésében. Az is egyértelmű, hogy a nemzetközi szerződések bizonyos területeken korlátozzák a szuverenitást – erre az emberi jogi szerződések többrétegű hálózata jó példa lehet.³⁸ A különféle regionális politikai és jogi integrációs törekvések szintén hasonló következményekkel járhatnak. Tehát megállapíthatjuk, hogy az államközi együttműködés – attól függetlenül, hogy nemzetközi-e, vagy regionális – a közjog vagy bizonyos esetekben a külkereskedelmi jog területein korlátozhatja a szuverenitást.³⁹ Ez azonban minden esetben csak a résztvevő állam vagy államok akaratából történhet meg, mivel napjainkban az államközi együttműködés még kizárólag kormányközi alapon zajlik. A számos kormányközi garancia miatt – a tárgyalások egyoldalú berekesztésétől a szerződésekhez fűzött fenntartások kifinomult rendszeréig – az államok képesek saját érdekeiket megvédeni. Azt láthatjuk tehát – természetesen csak fő szabályként –, hogy az államok csak akkor adják fel szuverenitásuk bizonyos elemeit, ha az számukra politikailag hasznos és megéri. Az előbbieket alapján kijelenthető, különös tekintettel a kormányzati támogatás szükségességére, hogy a „globális kormányzás” politikai dimenziója nem befolyásolja alapvetően a modern állam ideáltípusát.

Vajon a „globális kormányzás” gazdasági dimenziója szintén fontos lehet az előbbi kérdésnél? Gunther Teubner munkásságának egyes meglátásai azt jelzik, hogy e kérdés mellett nem lehet egyszerűen továbblépni.⁴⁰ Teubner gondolatmenetét követve felismerhetjük, hogy az egyre növekvő kölcsönös világgazdasági függőséggel párhuzamosan megjelent egy új globális jogrendszer (global law) is. E minőségileg is új jogi jelenség létezése még akár arra is alkalmas lehet, hogy átformálja a jogi szuverenitásról a XIX. századi politikai gondolkodás hatására bennünk megszilárdult képet, mivel Teubner szerint „... a globális jogrendszer legfontosabb tulajdonsága a politikai és intézményi háttér hiánya és szoros kapcsolata a társadalmi-gazdasági folyamatokkal”⁴¹.

Azaz a globális jog forrása nem a kormányzatok akarata, amint az a nemzetközi és szupranacionális jog esetében megállapítható, hanem a globális gazdasági szereplők igényei. Tehát a globális jog – annak ellenére, hogy a határai folya-

38 Részletesen lásd Thomas G. Weiss – David P. Forsythe – Roger A. Coate: *The United Nations and Changing World Politics*. Westview Press, Boulder, 2004, pp. 143–144.

39 Az Európai Unió szupranacionális jogrendje természetesen kivétel az előbbi általános megállapítás alól.

40 Gunther Teubner (ed.): *Global Law Without a State*. Dartmouth, Aldershot etc., 1997 [1997a]

41 Gunther Teubner: *Global Bukovina: Legal Pluralism in the World Society*. In: Gunther Teubner (ed.): *Uo. 4. o.* [1997b]

matosan mozgásban vannak, mivel a gazdasági fejlődéssel összhangban nagyon gyorsan jelenhetnek meg benne új területek⁴² – általánosságban független a nemzeti jogalkotástól. Számos jogi vagy „proto jogi” (azaz a jog sajátosságait több ponton osztó, de a hagyományos felfogás szerint jognak mégsem tekinthető) terület kapcsolódik hozzá, amelyek közül példaként kiemelhetjük a *lex mercatoriat* (azaz a nemzetközi kereskedelmi ügyletek jogát), a multinacionális vállalatok szervezeti szabályzatait, a nemzetközi munkajogot (*lex laboris internationalis*) és a különféle nemzetközileg használt szabványokat és szakmai kódexeket.⁴³ A globális jog tehát a gazdasági szféra érdekeit alakítja át jogi szabályokká, és a társadalmi-gazdasági folyamatokkal való szoros kapcsolata, valamint a hagyományos politikától való függetlensége miatt a „globális kormányzás” korábban már bemutatott gazdasági dimenziója „jogi képviselőjeként vagy megjelenítőjeként” is lehet rá tekinteni.

Vajon az előbbieken felvillantott globális jognak van-e bármilyen jelentősége a jogi szuverenitás szempontjából? Noha egy részletes válasz erre a kérdésre nyilvánvalóan sokkal elmélyültebb kutatást igényel, mégsem túl összetett feladat két összefüggés felismerése. Egyrészt a globális jog azért lehet releváns a szuverenitás nézőpontjából, mert a multi- vagy transznacionális vállalatok a legtágabban felfogott *lex mercatoria* szabályait felhasználva könnyedén „kiléphetnek” egy adott állam joghatósága alól a különféle nemzetközi kereskedelmi szervezetek által felügyelt választottbíróóságok vagy egyéb alternatív vitarendezési eljárások segítségével. Azaz az egész globuszt körülölelő nagyvállalatok elkerülhetik bizonyos nemzeti jogszabályok vagy egyéb előírások alkalmazását a globális gazdasági jog szabályai segítségével – különös tekintettel a határokon átívelő befektetési ügyekre. A gazdasági ügyek vonatkozásában tehát a kormányzatok egyáltalán nem lehetnek biztosak abban, hogy képesek szabályozni a piac szereplőinek viselkedését, még ha ők igen nagy hatást gyakorolhatnak is a nemzeti gazdaságokra. Az elmúlt évtizedek pénzügyi válságai és a fejlődő országokban gyakorolt befektetési módszerekhez kapcsolódó viták pontosan illusztrálhatják az előbbieket. Úgy fest tehát, hogy a hagyományos jogi szuverenitás nem tűnik alkalmasnak arra, hogy lehetővé tegye a globális gazdaság történéseinek minimális közérdek alá rendelését.

Másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy a globális jog egy másik irányból is képes hatni a nemzeti jogrendszerre. Amint korábban láthattuk, a multinacionális vállalatok belső működési rendje egyike lehet a globális jog most kialakuló területeinek.⁴⁴

42 Uo. 3–28. o.

43 További részletek Gunther Teubner: *Breaking Frames. Economic Globalization and the Emergence of lex mercatoria*. *European Journal of Social Theory*, 2/2002., p. 206.

44 További részletek Peter T. Muchlinski: *Global Bukovina Examined: Viewing the Multinational Enterprise as a Transnational Law-Making Community*. In: Gunther Teubner (ed.) (1997a): i. m. 79–108. o.

E jogterület elsődlegesen különféle vállalkozói „magatartási kódexekre” és az anyavállalat és a leányvállalatok közötti szerződéses viszonyok rendszerére épül. A szakirodalom szerint alapvetően „proto jogi” jellegű, mivel noha ezekhez a belső vállalati rezsimekhez jelentős alkalmazásbeli konzisztencia és általánosság kapcsolódik, mégsem lehet azt állítani, hogy az összes szereplő maradéktalanul elismerné őket. Egy adott „magatartási kódexet” alkalmazhat például a vállalatok egy csoportja, de az valószínű, hogy a globális üzleti közösség összességében és egyöntetűen elfogadná.⁴⁵

Nagyon fontos azonban azt is látni, hogy számos olyan csatorna létezik, amelyeken keresztül az előbbi „proto jogi” normákat a nemzeti jogrendszerbe át lehet ültetni. Ma már közhelynek számít például az a megállapítás, hogy a különféle vállalati lobbik jelentősen befolyásolják a nemzeti jogalkotást, és így a lobbik és egyéb szakmai támogatást nyújtó tevékenységek ernyője alatt számos olyan norma behatol a jogrendszerekbe, amelyek a gazdasági gyakorlat folyamán alakultak ki. Az üzleti hat-terű szabályok csendes beáramlása a jogrendszerekbe bizonyos szintig már átalakította a nemzeti jogrendek tartalmát az elmúlt évtizedekben. Az üzleti életre vonatkozó jogalkotást és közigazgatási aktusokat tehát jelentősen befolyásolhatják a gazdasági szereplők – például beruházási és adózási problémákhoz kapcsolódó esetekben, vagy a magánjog kereskedelmi tranzakciókhoz kapcsolódó területein.

Az előbbi gondolatmenetet lezárva e tanulmány egy alapvető következtetést fogalmaz meg. A jelenlegi globális feltételek között a jogi szuverenitás, amely valaha a modern állam esszenciája volt, korunk nemzetközi környezetében lassan és folyamatosan halványul, illetve erodálódik. A globális gazdasági szereplők, azaz a multinacionális és transznacionális vállalatok, amelyek egyértelműen a „globális kormányzás” gazdasági dimenziójának legfontosabb entitásai, fokozatosan elkezdtek kilépni a nemzeti jogrendek joghatósága alól. Más esetekben pedig ugyanezek a szereplők saját érdekeik érdekében gyakran befolyásolják a nemzeti jogrendeket. Emiatt a gazdasági ügyek vonatkozásában a jogi szuverenitás fokozatosan elkezdt eltűnni, ami az jelenti, hogy a szemünk előtt játszódik le a modern állam jogi oldalának részleges kiüresedése. Továbbá párhuzamosan a modern állam hagyományos szabályozó szerepének háttérbe szorulásával, megjelent egy új globális jogi berendezkedés, a globális jog, amely már a jogi pluralizmus és heterarchia gondolatára épül, és akár még az államok által fenntartott, hierarchikus és szuverenitásközpontú nemzetközi jogrend vetélytársává is válhat.⁴⁶

⁴⁵ Példaként lásd a Global Compact elnevezésű „kódex” megjelenését, amely széles körben elismert magatartási „iránytű” a gazdasági szereplők között. Thomas G. Weiss – David P. Forsythe – Roger A. Coate: i. m. 303. o. ⁴⁶ Gunther Teubner (1997b): i. m.

A jogi szuverenitás jelentőségének csökkenése akár még a modern állam alapvető átalakulását is előrevetítheti, és ez talán az államiság új történelmi típusának megjelenését is jelentheti, különösen, ha figyelembe vesszünk egy másik tényezőt is. A globális környezet felgyorsult változása, amely alapvetően a már elemzett „fragmegratív” dinamikákból fakad, arra kényszeríti az államokat, hogy egyre több politikai természetű döntést⁴⁷ hozzanak a legújabb globális kihívásokhoz történő sikeres alkalmazkodás érdekében. A globális kormányzás mátrixában és ennek állandó, a politika és a gazdaság között vibráló feszültségekkel teli erőterében, a politika sokkal megfelelőbb eszköznek tűnhet a kormányzati célok eléréséhez, mint a jog, amely csak sokkal lassabban képes az új feltételekhez és próbatételekhez alkalmazkodni.⁴⁸ Tehát, úgy tűnik, analitikai szinten elkerülhetetlen annak felismerése, hogy a modern állam szerkezetében lassú hangsúlyeltolódás megy végbe a jogtól a politika irányába. Az, hogy vajon ez a változás az állam egy új történelmi típusának megszületését jelenti-e, még egyelőre igen kérdéses, az azonban bizonyos, hogy a jövőbeli elméleti kutatások egyik legfontosabb problémájává válhat.

IRODALOM

Brühl, Tanja – Rittberger, Volker: From International to Global Governance: Actors, Collective Decision-Making, and the United Nations in the World of Twenty-first Century. In: **Rittberger, Volker (ed.):** Global Governance and the United Nations System. UN University Press, Tokyo, 2002, pp. 1–47.

Cserne, Péter: From Law to Social Science and Back Again – The First Step. Remarks on the Juristic Origin of Some Weberian Concepts. In: **H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.):** *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum studia Z. Péteri dedicata.* Szent István Társulat, Budapest, 2005, 463., 457–473. o.

Friedrich, Carl J.: Limited Government. A Comparison. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1974

Jouanjan, Olivier: Carl Friedrich Gerber et la constitution d’une science du droit public allemande. In: **Beaud, Olivier – Wachsmann, Patrick (eds.):** La science juridique française et la science juridique allemande de 1870 à 1918 Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 1997, pp. 11–63.

Kagan, Robert: Power and Weakness. www.policyreview.org/jun02/kagan.html.

Kaldor, Nicholas: Keynesian Economics after Fifty Years. In: **Warswick, David – Trevithick, James (eds.):** Keynes and the Modern World. Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 1–6.

⁴⁷ Jelen tanulmány a politika döntési és egyedi jellegét hangsúlyozza szemben a jogrend általánosságával és kiszámíthatóságával. E pontnál elfogadják Carl Schmitt érveit, azonban azzal már nem ért egyet, hogy a politika lényege a barátról és ellenségéről való döntés lenne. Carl Schmitt: i. m. 26–27. o.

⁴⁸ Jól példázhatja az előbbieket az Egyesült Államok 2001. szeptember 11. utáni „viselkedése”. Az úgynevezett hazafias törvény (Patriot Act) a klasszikus liberális jogi alapelvek és szabadságok, illetve maga a jog szempontjából már jelentősen megváltozott attitűdöt jelez. Ignatio Ramonet: *Guerres de XXIe siècle.* Galilée, Paris, 2002, pp. 45–69; Eltérő nézőpontból pedig Robert Kagan: Power and Weakness. www.policyreview.org/jun02/kagan.html.

- Moulin, Eric:** La théorie de l'Etat de Carré de Malberg. P.U.F., Paris, 2003
- Mittelman, James H.:** Whither Globalization? The Vortex of Knowledge and Ideology. Routledge, London, 2004
- Molnar, Thomas:** L'hégémonie libérale. L'Age d'Homme, Lausanne, 1992
- Montesquieu, Charles-Louis:** The Spirit of the Laws. Cambridge University Press, Cambridge, 1992
- Muchlinski, Peter T.:** Global Bukowina Examined: Viewing the Multinational Enterprise as a Transnational Law-Making Community. In: **Teubner, Gunther (ed.):** Global Law Without a State. Dartmouth, Aldershot etc., 1997, pp. 79–108.
- Oakeshott, Michael:** On Being Conservative. In: **Oakeshott, Michael:** Rationalism in Politics and Other Essays. Liberty Press, Indianapolis, 1991, pp. 407–437.
- Pap András László:** Közbiztonság magánkézben? *Állam- és Jogtudomány*, 2007/2., 247–271. o.
- Péteri Zoltán:** Természeti jog – államtudomány. Eszmetörténeti, rendszer- és módszertani alapok. Szent István Társulat, Budapest, 1998
- Ramonet, Ignatio:** Guerres de XXIe siècle. Galilée, Paris, 2002
- Rootes, Chris:** Environmental Movements: from the Local to the Global. In: **Rootes, Chris (ed.):** Environmental Movements. Frank Cass, London–Portland, 2002, pp. 1–10.
- Rosenau, James N.:** Toward an Ontology for Global Governance. In: **Hewson, Martin – Sinclair, Timothy J. (eds.):** Approaches to Global Governance Theory. SUNY Press, New York, 1999, pp. 287–301.
- Rosenau, James N.:** Stability, Stasis, and Change: A Fragmegrating World. In: *The Global Century: Globalization and National Security. Vol. I.* National Defense University, Washington D. C., 2001, pp. 127–153.
- Rosenau, James N.:** Governing the Ungovernable: The Challenge of a Global Disaggregation of Authority. Paper presented at the Annual Meeting of the International Society for New Institutional Economics. Tucson, September 30–October 3, 2004.
- Sajó, András:** Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Central European University Press, Budapest, 1999
- Schmitt, Carl:** The Concept of the Political. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1996
- Scholte, Jan Aart: Global Civil Society. In: **Ngaire Woods (ed.):** The Political Economy of Globalization. Macmillan, London, 2000, pp. 173–190.
- Smith, Adam:** An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Oxford University Press, Oxford–New York, 1993
- Tehrani, Majid:** Globalization and Governance: an Overview. In: **Aksu, Esref – Camilleri, Joseph A. (eds.):** Democratizing Global Governance. Palgrave, New York, 2002, pp. 3–27.
- Teubner, Gunther:** Global Bukowina: Legal Pluralism in the World Society. In: **Teubner, Gunther (ed.):** Global Law Without a State. Dartmouth, Aldershot etc., 1997, pp. 3–28.
- Teubner, Gunther:** Breaking Frames. Economic Globalization and the Emergence of *lex mercatoria*. *European Journal of Social Theory*, 2/2002.
- Weber, Max:** The Meaning of 'Ethical Neutrality' in Sociological and Economic Sciences. In: Weber, Max: The Methodology of Social Sciences. *The Free Press*, New York, 1949, pp. 1–50.
- Weber, Max:** 'Objectivity' in Social Science and Social Policy. In: **Weber, Max:** Uo. 50–112. o.